

АРХЕОЛОГІЯ

Віталій КАЛІНІЧЕНКО, Сергій ПИВОВАРОВ

НАКОНЕЧНИКИ ПІХОВ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII СТ.

Статтю присвячено аналізу предметів озброєння ближнього бою, а саме наконечників піхов мечів, виявлених під час досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. Автори здійснюють їхню типологізацію та класифікацію. Виявлені матеріали дозволяють отримати важливі дані з військово-політичної історії Буковини в цей час та зброєзнавства загалом.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, озброєння, мечі, типологія, зброєзнавство.

Однією з найважливіших складових у вивченні військової справи є зброєзнавчі студії. Саме предмети озброєння виступають тим визначальним чинником, який дозволяє охарактеризувати військову культуру місцевого населення, простежити його взаємозв'язки та взаємовпливи з іншими територіями. Одним із регіонів, де простежуються подібні тенденції в епоху середньовіччя, є територія Сіретсько-Дністровського межиріччя. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим на сьогодні хронологічним відрізком на вищезазначених теренах є період XII–XIII ст. Саме у цей час військова справа як у Європі, так і на землях Русі увійшла в новий етап свого розвитку. Тому важливе значення для розуміння її еволюції має розгляд окремих видів предметів озброєння та детальний конструктивно-морфологічний аналіз їхніх деталей. Ця робота дає змогу глибше зрозуміти питання та проблеми, пов'язані передусім із військовою культурою, що формувалася у тому чи іншому регіоні, її ареал поширення та вплив на суміжні території.

Однією з найбільш досліджених давньоруських пам'яток Буковини, на якій виявлено значну кількість предметів озбро-

ення, є Чорнівське городище. Його відкрив відомий вітчизняний археолог Б. Тимошук, розкопував його в 1977–1978 рр. і відніс до категорії феодальних замків¹. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. Филипчук. Протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці поновили археологічні експедиції Чернівецького державного університету під керівництвом Л. Михайлини². У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї. З 1989 до 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, який поспішно заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі³.

З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища та виявлення великої кількості рухомого матеріалу, зокрема предметів озброєння⁴. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить у т. ч. велику кількість предметів озброєння, було вирішено продовжувати його дослідження у наступні роки. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим на сьогодні є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько-Дністровського межиріччя у XII–XIII ст., позаяк знахідок цього типу озброєння ближнього бою виявлено небагато.

Серед виявлених на пам'ятці предметів, які належать до клинкової зброї, можна віднести виявлене у 2013 р. бронзове

¹ Борис Тимошук, *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)* (Київ: Наукова думка, 1982), 105–113.

² Любомир Михайлина і Ігор Возний, “Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст.,” *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія* 6–7 (1996): 24–44.

³ Ігор Возний, *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст.* (Чернівці: Золоті литаври, 2009), 2: 233–282.

⁴ Сергій Пивоваров, “Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр.,” *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* 1 (2001): 243–255; Сергій Пивоваров, “Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст.,” *Археологічні студії* 3 (2008): 180–199; Сергій Пивоваров, “Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.),” *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* 2 (2001): 133–141; Сергій Пивоваров, “Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища,” *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* 1 (25) (2008): 9–18; Сергій Пивоваров, *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)* (Чернівці: Зелена Буковина, 2006).

семичастинне навершя руків'я меча з отвором посередині та циркульним орнаментом⁵.

На сьогодні це єдина хронологічно чітка знахідка деталі меча кінця XII – першої половини XIII ст. на території Сіретсько-Дністровського межиріччя. Інші мечі з регіону, які нині зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею, стосуються в основному XIV–XV ст. Лише один екземпляр з одинадцяти знайдених можна датувати другою половиною XIII–XIV ст.⁶.

За типологією В. Казакав'їчуса, навершя меча з Чорнівського городища належить до типу Т 1 куршський – мечі з п'ятичастинними, рідше, з семичастинними навершнями. Дослідник дійшов висновку, що місцем виготовлення мечів цього типу було східне узбережжя Балтійського моря – територія розселення куршських племен. Деякі дослідники схиляються до думки, що центром виробництва деталей мечів цього типу (деталей руків'я, а також піхов мечів) було м. Курземе у Східній Пруссії⁷. Час побутування цього типу мечів дослідник визначив у широких рамках – XII–XIII ст. Основну масу мечів типу Т 1 куршський виявили на землях балтів. На території Латвії та Литви відомо близько 50 екземплярів. Низка знахідок походить із земель прусів, ще два – із земель, які були заселені балтами у білоруському Понеманні. Невелика кількість мечів цього типу відомі у Польщі та Волзькій Булгарії. Але найбільш популярним побутування цього типу мечів було в Естонії (1 цілий меч та окремі фрагменти ще 18 екземплярів) і на Русі (відомо не менше 15 знахідок)⁸. Навершя типу І (за А. Кірпічніковим) та типу Т 1 куршський (за В. Казакав'їчусом) виявили в літописному Ізяславлі (сучасне с. Городище Хмельницької області)⁹, яке дослідники датують першою половиною – серединою XIII ст., а також на Асотському городищі у 16-му стратиграфічному горизонті¹⁰, який датується першою половиною XIII ст. Загалом можемо говорити про впливи балтської військової культури на терени Сіретсько-Дністровського межиріччя у цей період. До

⁵ Сергій Пивоваров і Віталій Калініченко, "Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст.," *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* 1 (37) (2014): 39–56.

⁶ Возний, *Історико-культурний розвиток населення*, 2: 269–277.

⁷ Эвальд Мугуревич, *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* (Рига: Зинатне, 1965), 101–103.

⁸ Мікалай Плавінскі, *Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі* (Мінск: І. П. Логвінаў, 2009), 21.

⁹ Анатолий Кирпичников, "Мечи из раскопок древнего Изяславля," *Краткие сообщения Института археологии АН СССР* 144 (1975): 30–34.

¹⁰ Эльвира Шноре, *Асотское городище* (Рига: Издательство Академии наук Латвийской ССР, 1961), 52.

клинкової зброї, виявленої на території Чорнівського городища, належать також фрагменти шаблі та шабельні гарди (три екземпляри), наконечники піхов від шаблі та досить значна кількість ножів¹¹. В цілому, відзначимо, що клинкова зброя з городища є досить рідкісною та потребує детального аналізу. За останні роки досить цінними знахідками, які трапилися на Чорнівському городищі і належать до клинкової зброї, є три залізні наконечники піхов мечів. В історіографії вони отримали назву U-подібних, оскільки абсолютна більшість наконечників піхов мечів цього типу за формою жолобчастих окантовок схожі на літеру "U". Тому метою цього дослідження є детальний конструктивно-морфологічний аналіз трьох U-подібних наконечників піхов мечів з Чорнівського городища.

Наконечники піхов мечів з різних територій діляться на різні групи відповідно до місцезнаходження археологічних знахідок. Оскільки ареал дослідження охоплює в цілому Центральну та Східну Європу, ми вважаємо за доцільне поділити їх на дві великі групи. До першої з них належать литі бронзові наконечники, характерні для Балтійського регіону, починаючи з епохи вікінгів і закінчуючи XIII ст. Значну їх кількість виявлено на західноукраїнських землях, зокрема у Дорогобужі, Листвині, Луцьку, Підгірцях, Звенигороді, Галичі тощо. Саме цій групі наконечників піхов мечів, зважаючи на їх загальну кількість у Європі, присвячено значну кількість досліджень: роботи Т. Арне¹², Г. Корзухіної¹³, П. Паульсена, В. Кулакова¹⁴, В. Казакявічуса¹⁵, Я. Асаріса¹⁶, Б. Амброзіані¹⁷, Н. Плавінського¹⁸ тощо.

До другої групи належать виготовлені з заліза U-подібні наконечники піхов мечів, які були досить широко поширені

¹¹ Возний, *Історико-культурний розвиток населення*, 2: 276–277.

¹² Ture Arne, "Einige Schwertorbender aus der Wikingerzeit," in *Opuscula Archaeologica Oscari Montelio Septuagenario dicata* (Stockholm: In ædibus I. Hæggstroemii, 1913), 375–390.

¹³ Гали Корзухіна, "Из истории древнерусского оружия XI века," *Советская археология* XIII (1950): 63–94.

¹⁴ Владимир Кулаков, *Древности пруссов VI–XIII вв.* (Москва: Наука, 1990) (*Свод археологических источников* Г1–9).

¹⁵ Vytautas Kazakevičius, "Sword Chapes from Lithuania," *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 9 (1992): 117–132.

¹⁶ Jānis Asaris, "11.–13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē," *Archeologija un etnografā* 17 (1994): 21–28.

¹⁷ Björn Ambrosiani, "The Birka Falcon," in *Excavations in the Black Earth 1990–1995: Eastern connections* (Stockholm: Birka project; Riksantikvarieämbetet, 2001), 1: 11–27. (*Birka Studies* 5).

¹⁸ Николай Плавинский, "Наконечники ножен мечей X–XIII вв. с территории Белоруссии," in *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*, отв. ред. Анна Пескова, Ольга Щеглова, and Александр Мусин (Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010), 505–515.

по всій Європі у романський період (XI–XIII ст.). Саме наконечники піхов цієї групи і виявили на території Чорнівського городища. На жаль, на цей момент узагальнюючих праць по романських наконечниках піхов немає, що значно ускладнює датування знахідок та пошук їхніх аналогій. На сьогодні можна відзначити лише незначну кількість праць. Серед них варто згадати роботу А. Кірпічнікова, який опрацював, узагальнив та опублікував матеріали з літописного Ізяславля (с. Городище Хмельницької області) (дослідник пише про 14 екземплярів U-подібних наконечників піхов). Білоруський дослідник Н. Плавінський здійснив досить важливу роботу по узагальненню та аналізі U-подібних наконечників піхов з території Білорусі. Детальний аналіз цього типу наконечників піхов мечів з території Польщі здійснив А. Яновський¹⁹. Окрему увагу варто зосередити на знахідках U-подібних наконечників піхов з території Західної України та більш південних територій. У цьому плані досить корисною є стаття Р. Лівоха, який узагальнив знахідки клинкової зброї з території Західної України²⁰. У роботі автор охарактеризував знахідки U-подібних наконечників піхов мечів з літописного Угровська, опублікованих Ю. Мазуриком, С. Панишом та О. Остап'юком²¹ й знахідки з городища Звенигород над Збручем, опублікованих раніше І. Русановою та Б. Тимощуком²². Два U-подібних наконечники опублікував В. Спіней²³. Походять вони з фортеці XII–XIII ст. Битка Доамней в Пятра Нямц у Румунії. Ще один наконечник піхов походить з фортеці Кладова в Румунії²⁴, вони відомі з Моравського Крумлова у Чехії²⁵. Наостанок відзначимо, що архео-

¹⁹ Andrzej Janowski, "Trzewiki pochew mieczy pochodzenia Bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich," *Pruthenia* VII (2012): 7–35; Andrzej Janowski, "Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur," in *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego: Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego* (Wolin 4–6 sierpnia 2006) (Wolin: Adam Marszałek, 2007), 150–177.

²⁰ Radosław Liwoch, "Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.," *Acta Militaria Mediaevalia* IV (2008): 39–59.

²¹ Jurij Mazuryk, Oleksandr Ostapiuk, and Serhij Panyszko, "Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska," *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 3 (1998): 175–182.

²² Ирина Русанова and Борис Тимошук, *Языческие святилища древних славян* (Москва: Научно-исследовательский археологический центр "АРХЭ", 1993).

²³ Victor Spinei, *Moldova in secolele XI–XIV* (Chișinău: Universitas, 1994).

²⁴ Silviu Oța, "Weapons found in Cladova Fortress (Arad County)," in *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, edited by Zeno Karl Pinter, Anca Nițoi (Sibiu, 2015), 33–43.

²⁵ Petr Žákovský, "Středověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově," in *Hrad jako technický problém. Technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel* (Brno: Masarykova univerzita, 2011), 127–188.

логічна джерельна база щодо U-подібних наконечників піхов є достатньо бідною, тому кожна нова знахідка потребує детального та скрупульозного аналізу, що дасть можливість узагальнити археологічний матеріал. Іншими джерелами дослідження U-подібних наконечників піхов є іконографічний матеріал, який дозволяє на основі аналізу зображень на мініатюрах, печатках, архітектурних пам'ятках простежити приблизний хронологічний період побутування подібних наконечників на різних територіях середньовічної Європи.

Перший U-подібний наконечник піхов (рис. 1: 1) було знайдено в районі кліті № 9 (за нумерацією І. Возного). Металографічний аналіз знахідки не проводили. Він залізний, сильно коризований, деформований, являє собою фактично суцільне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній частині, які звужуються донизу та автоматично з'єднуються. На лицьовій стороні частині внизу жолобки з'єднуються паралельно. Наконечник пошкоджений у верхній частині з'єднання потовщених лівої та правої частин відсутністю (пошкодженістю) лівої перемички із заднього боку та абсолютною відсутністю перемички з переднього боку. Початковий вигляд верхнього з'єднання являв собою залізні перемички, які склалися з двох частин. Ліва жолобчаста окантовка наконечника дуже пошкоджена. Важливо, що на лицевій стороні збереглися по шість внутрішніх півкруглих заглибин на лівій і правій жолобчастих окантовках, що свідчить про їхнє початкове з'єднання кількома залізними деталями, які знаходилися паралельно одна до одної. Їхня кількість могла бути різною. Найбільш ймовірно, вони виконували допоміжні скріплювальні функції наконечника при його закріпленні до піхов меча. Жолобчасті окантовки наконечника помірно увігнуті. Верхній, боковий та нижній перетини наконечника мають також U-подібну форму. Жолобки переднього боку наконечника дещо відігнуті вперед по всьому передньому периметру виробу. Це свідчить про те, що жолобки протилежної внутрішньої сторони підтримували площу місцезнаходження меча у піхвах, а передній план наконечника виконував естетичну функцію та значно полегшував саме місцезнаходження меча у піхвах для того, щоб не перевантажувати все військове спорядження воїна. Конструктивно-морфологічні параметри наконечника піхов наступні (розміри подаються згідно з розміщенням наконечника на фото): загальна довжина виробу – 15,4 см. Діаметр між передньою та тильною сторонами верхнього з'єднання жолобчастих окантовок – 1,8 см (зовнішній) та 1,3 см (внутрішній). Відстань між пошкодженими верхніми деталями з'єднання жолобків – 0,6 см. Діаметр в нижній частині виробу між жолобками – 1,3 см (зовнішній) та 0,3 см

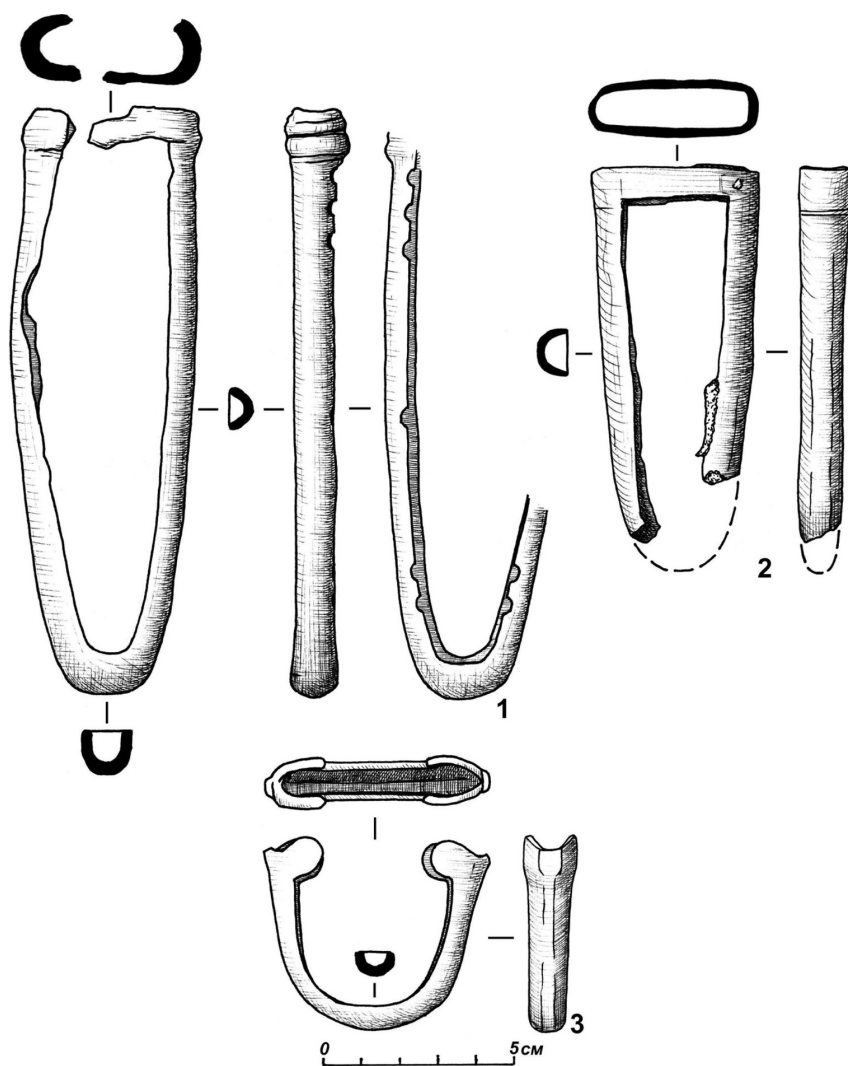

Рис. 1. Залізні U-подібні наконечники піхов мечів з Чорнівського городища
 Fig. 1. Iron U-like sword scabbard chapes from the Chornivka hillfort

(внутрішній). Глибина нижньої частини між жолобками – 1,2 (найбільша) та 0,8 см (найменша). Параметри тильної сторони: довжина – 14,2 см, найбільша ширина – 4,8 см, загальна ширина верхньої частини тильної сторони виробу – 4,5 см, висота верхньої частини тильної сторони виробу лівої жолоб-

частої окантовки – 1,1 см, її ширина – 1,3 см. Пошкодження лівої жолобчастої окантовки простягається на довжину 2,2 см. Найбільша ширина лівої жолобчастої окантовки до початку пошкодження – 1 см, після пошкодження – 1 см. Ширина нижньої площі жолобчастої окантовки наконечника – 1,1 см. Найбільша ширина правої жолобчастої окантовки – 0,7 см, діаметр між жолобчастими окантовкам – 1,1 см (зовнішній) та 1 см (внутрішній). Глибина жолобка – 0,5 см – найменша, 0,8 см – найбільша. Ширина лівої частини жолобка – 1,1 см. Ширина нижнього потовщення жолобків – 1,3 см. Довжина верхньої пошкодженої перемички, яка примикає до правої жолобчастої окантовки – 3 см, висота – 1,1 см. Параметри передньої сторони: довжина до 1-ої заглибини – 0,2 см, між 1-ою і 2-ою заглибинами – 0,5 см, між 2-ою і 3-ою заглибинами – 0,5 см, між 3-ою і 4-ою заглибинами – 3,8 см, між 4-ою і 5-ою заглибинами – 3,5 см, між 5-ою і 6-ою заглибинами – 0,5 см, від 6-ої заглибини і до рівного нижнього з'єднання – 1,4 см. Найбільша ширина жолобка – 0,5 см. Довжина пошкодження на лицьовій передній частині виробу – 1,7 см. Параметри виступу лівої збереженої верхньої частини жолобчастої окантовки – 0,2 см. Маса знахідки становить 69 г.

Другий U-подібний наконечник піхов (рис. 1: 2) було знайдено в районі кліті № 7. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно коризований, деформований, являє собою фактично суцільне рівне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній розширеній частині виробу, які звужуються до низу. Більша нижня частина виробу (бокові жолобчасті окантовки та нижнє з'єднання між собою) пошкоджена. Довжина знахідки становить 10,6 см (розміри подаються згідно з розміщенням наконечника на фото), найбільша ширина верхнього з'єднання жолобчастих окантовок лицьової (передньої) частини виробу – 4,4 см, довжина від лівого до правого жолобка внизу виробу – 2,8 см, відстань між пошкодженими жолобками внутрішня – 1,2 см. На верхньому з'єднанні жолобчастих окантовок на правій стороні простежується заклепка (?) діаметром 0,3 см. Висота верхнього з'єднання жолобків – 1,2 см. Ширина задньої частини лівого жолобка – 1,2 см. Глибина жолобків збоку лівої жолобчастої окантовки – 0,8 см (найбільша зовнішня) та 0,6 см (найменша внутрішня). Довжина отвору верхньої частини з'єднання – 4,4 см (найбільша зовнішня) та 4 см (найменша внутрішня). Висота лівої верхньої частини з'єднання – 1,5 см (найбільша зовнішня) та 1 см (найменша внутрішня). На правій жолобчастій окантовці лицьової сторони наконечника внизу наявне заіржавіле скупчення металу. Можна припускати, що це деталі кріплення жолобчастих

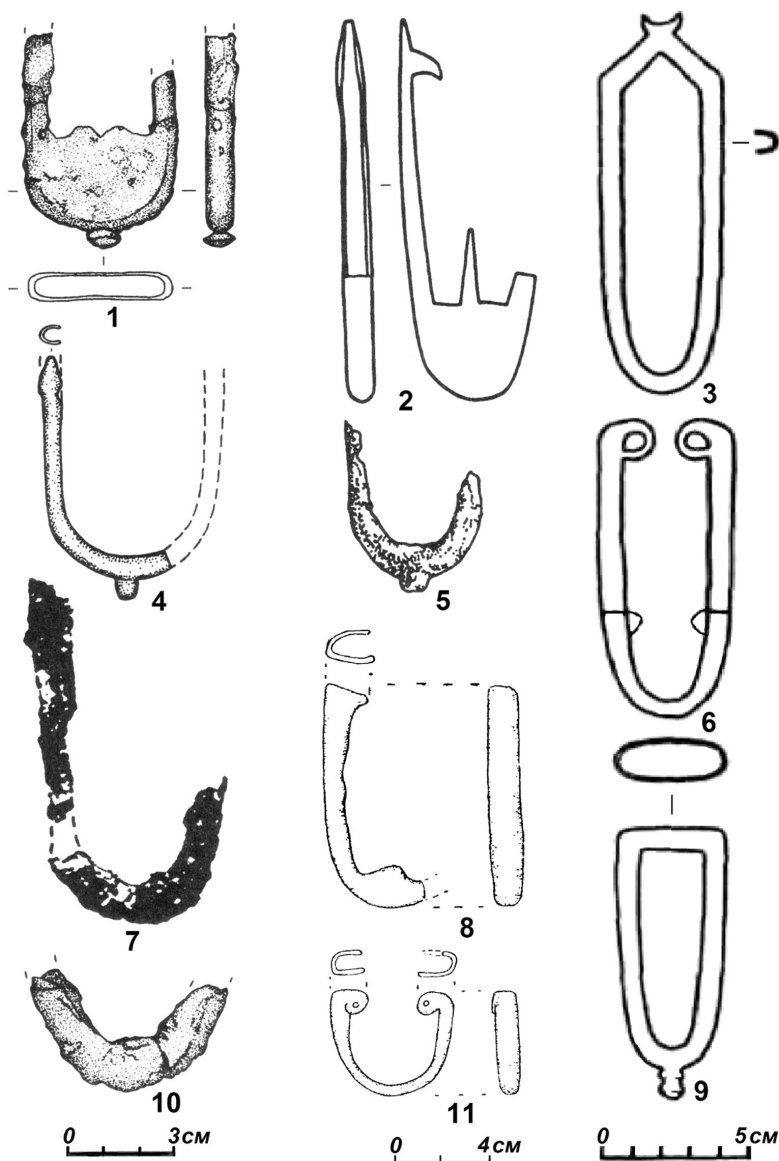

Рис. 2. Аналогії U-подібним наконечникам піхов меча з Чорнівського городища (1, 2, 4, 5, 7, 10 – за Н. Плавінським; 3, 6, 9 – за А. Кірпічніковим; 8, 11 – за В. Спінеем)

Fig. 2. Analogies of U-like sword scabbard chapes from the Chornivka hillfort (1, 2, 4, 5, 7, 10 – according to N. Plavinskii; 3, 6, 9 – according to A. Kirpichnikov; 8, 11 – according to V. Spiney)

окантовок або ж залізо дуже сильно перегоріло, що призвело до його деформації. Маса виробу становить 34 г.

Третій U-подібний наконечник піхов (рис. 1: 3) було знайдено в районі кліті № 1. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно коризований, дещо деформований, являє собою з'єднання у нижній частині двох жолобчастих окантовок, яке збільшується (потовщується) вгору та завершується фігурними круглими виступами, які суцільно з'єднані з жолобчастими окантовками з невеликою ямкою між закінченням жолобка та круглим кріпленням. Жолобчасті окантовки являють собою два скріплені жолобка прямою залізною лінією, яка ділить сторони жолобків на верхні (лицьові) та нижні (тильні). Наконечник піхов зберігся порівняно добре. На ньому фактично немає пошкоджень. Конструктивно-морфологічні параметри наконечника наступні (розміри подаються згідно з розміщенням наконечника на фото): загальна висота виробу – 5 см, найбільша ширина – 5,9 см, діаметр виступів лівої частини жолобчастої окантовки – 1,2 см, правої частини – 1 см. Довжина від верхньої частини круглого профілю до краю кріплення бокових окантовок наконечника – 1 см. Глибина ямки – 0,2 см. Загальна довжина бокових профілів до початку круглого кріплення – 4 см, найбільша ширина – 1,2 см. Діаметр отвору нижньої частини з'єднання – 0,6 см (найбільша зовнішня) та 0,4 см (найменша внутрішня). Довжина між передньою (лицевою) та протилежною (тильною) жолобчастими окантовками – 1 см. Внутрішній діаметр між круглими завитками (деталлями кріплення) на лицьовій і тильній стороні – по 2,8 см. Внутрішній діаметр круглих завиток: ліва – $1,2 \times 0,7$ см, права – $1,4 \times 0,8$ см, зовнішній діаметр: ліва – $1,4 \times 1,4$ см, права – $1,6 \times 1,2$ см. Параметри прямокутного верхнього бокового закінчення наконечника: ліва жолобчаста окантовка – $0,5 \times 0,2$ см, права – $0,6 \times 0,2$ см. Параметри бокового профілю: розміри бокових жолобків до квадратного перетину – 0,5 см, ширина прямокутного перетину до верхнього круглого кріплення – 0,3 см, на задній частині круглого кріплення – $0,6 \times 0,6$ см. Маса виробу становить 20 г.

Як було сказано вище, археологічних знахідок U-подібних наконечників піхов мечів виявлено порівняно небагато, тому для визначення хронології хотілося б звернути увагу на інші знахідки з городища. Перш за все відмітимо, що нумізматичний матеріал, виявлений на пам'ятці (чотири візантійські монети періоду 1197–1246 рр. та чотири угорських брактеати Бели IV (1225–1235 рр.) дозволяє датувати наконечники піхов мечів першою половиною – серединою XIII ст.²⁶ Знахідка пер-

²⁶ Микола Ільків, Віталій Каалініченко, і Сергій Пивоваров, “Нумізматичні зна-

стня з геральдичним зображенням знака Рюриковичів, який стосується 1252–1256 рр., дозволяє підвищити хронологічні рамки побутування U-подібних наконечників піхов мечів на теренах Сіретсько–Дністровського межиріччя до початку другої половини XIII ст.²⁷

U-подібні наконечники піхов мечів, виявлені у літописному Ізяславлі (рис. 2; 3) також датуються першою половиною – серединою XIII ст. Характеризуючи мечі з цього городища, А. Кірпи́чников вказував, що романська військова культура тут існувала в період з 1200 до 1250 рр., свідченням чого є значна кількість знахідок самих мечів (А. Кірпи́чников вказував на 8 екземплярів) та їхніх деталей. U-подібні наконечники піхов було виявлено на городищі в кількості, як вказує А. Кірпи́чников, більше 14 екземплярів (рис. 2). Окрім того, дослідник пише, що вони були простими та утилітарними у використанні. Важливим є те, що А. Кірпи́чников звернув увагу на вагові характеристики цього типу наконечників піхов. Він вказував, що навіть найбільші залізні наконечники піхов були вдвічі легшими, ніж бронзові, тобто вони не повинні були обтяжувати і без того важкий меч. Заслуговує на увагу думка дослідника стосовно того, що наконечники-окантовки піхов мечів були досить крихкими, і, судячи з археологічних знахідок, часто ламалися. Підтвердженням цьому є знахідки з Чорнівського городища, які також є пошкодженими. U-подібні наконечники піхов мечів з Ізяславля представлені різними видовими ознаками. На одних на нижній частині наявний кулеподібний виступ, на других – завитки, на третіх – півмісяць на верхньому кріпленні жолобчастих окантовок. А. Кірпи́чников вказував, що U-подібний наконечник піхов був також знайдений у Смоленській області і датується першою половиною XIII ст.

Археологічні матеріали з території Білорусі, близькі знахідкам з Чорнівського городища, представлені чотирма екземплярами. Два наконечники виявили у Полоцьку, один – в Орші, один – в Копилі, який походить з шару XIII ст. Перші три наконечники не мають стратиграфічного датування. Окрім того, наконечники піхов мечів відрізняються від матеріалів з Чорнівського городища наявністю окремих деталей, зокрема кулі в нижній частині та завитками. Варто відзначити, що в Європі U-подібні наконечники піхов почали розповсюджуватися, очевидно, після 1100 р. З XII ст. вони відомі на території Польщі. Варто погодитися з думкою Н. Плавінського, що U-подібні наконечники піхов мечів на Русі з'явилися не раніше XII ст. До-

хідки XIII ст. з Чорнівського городища,” *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* 1 (39) (2015): 20–35.

²⁷ Пивоваров, “Перстені з геральдичними зображеннями,” 9–18.

слідник вказує, що досить близьким за своїми морфологічними параметрами до наконечника піхов з Копилі є знайдений у Мстиславлі у шарах середини XIV ст. Дослідник вважає, що U-подібні наконечники могли використовувати на території Білорусі протягом півтора століття. Важливим є той факт, що при археологічних дослідженнях знаходять деталі U-подібних наконечників піхов мечів, які досить важко ідентифікувати, тому при їх інтерпретації необхідно звертати увагу на окремі конструктивно-морфологічні параметри різних виробів.

На території Західної України кількість балтських типів наконечників піхов мечів також більша за кількість романських наконечників. Хоча не виключено, що романські мечі носилися у піхвах з наконечниками балтських типів. U-подібні наконечники піхов мечів зазвичай вважають імпортною категорією клинкової зброї, хоча не варто виключати те, що внаслідок військових конфліктів на різних територіях відбувалися взаємовпливи та знайомство з новими типами озброєння, зокрема західноєвропейського, свідченням чого є знахідки наконечників, самих мечів тощо. Не варто також відкидати думку про східноєвропейське виробництво U-подібних наконечників піхов. Так, Н. Плавінський висловив думку про те, що наконечники піхов цього типу могли виготовляти в ювелірній майстерні в Гомелі. Досить цінними в хронологічному аспекті датування матеріалів з Чорнівського городища є знахідки U-подібних наконечників піхов мечів з території Польщі. Два наконечники походять з городища в Рачьонжі (Рацьонжі). За зовнішнім виглядом вони знову ж таки відрізняються окремими конструктивно-морфологічними деталями та формою від знахідок з Чорнівського городища, але в цілому належать до однієї категорії клинкової зброї. А. Яновський вважає, що один з наконечників міг бути виготовлений місцевим майстром. Його знайшли в порожнині між V та VI будівлями на городищі, він датується періодом 1256 – рубежем XIII–XIV ст. Ще один наконечник піхов меча, аналогічний знахідці з Чорнівського городища, було виявлено в м. Щецин у 1991 р. Він має схожу форму з найбільш малим за розмірами наконечником з Чорнівського городища. Відрізняються вони лише наявністю у першого більших за розмірами круглих завиток та відсутністю прямокутних уступів по боках жолобчастих окантовок. За допомогою дендрохронологічного методу датування було встановлено, що цей наконечник піхов меча датується періодом після 1274 р. Хронологія залізних виробів з інших населених пунктів Польщі повністю збігається з результатами інших зразків дослідження залізних виробів (Черськ – шар IV а – друга – третя чверть XIII ст., Ополе – шар II – 1240 р., Пултуськ – нашарування починаючи з 30-х років XIII ст. – 1368 р.).

Досить важливими для визначення хронологічного існування Чорнівського городища є знахідки наконечників піхов мечів, які було виявлено на території Західної України, з теренів Галицько-Волинського князівства, до якого входили і землі Сіретсько-Дністровського межиріччя. На сьогодні найбільш достовірна інформація стосується чотирьох знахідок наконечників піхов мечів. Один з них походить з літописного Угровська. Він фактично ідентичний знахідці з Чорнівського городища та походить з шару першої половини – середини XIII ст. Два інших наконечника піхов мечів було виявлено на городищі Звенигород над Збручем. Перший U-подібний наконечник піхов меча походить з шару першої половини XIII ст. Другий наконечник зі Звенигорода дуже схожий на знахідку з Чорнівського городища, але відрізняється наявністю додаткової деталі на нижній частині кріплення жолобчастих окантовок, а саме загострення. Три аналогічні знахідки екземплярам з Чорнівського городища було виявлено в Румунії. Два з них походять з городища Битка Доамней в Пятра Нямц. Перший з наконечників порівняно невеликої форми, з двома круглими завитками по боках, жолобчасті окантовки яких з'єднуються лише знизу. Інший наконечник піхов зберігся наполовину і також нагадує за формою екземпляр з Чорнівського городища. В. Спіней датує наконечники кінцем XII – першою половиною XIII ст., посилаючись на те, що на городищі було виявлено монети Бели III (1172–1196 рр.). Третій наконечник піхов походить з фортеці Кладова. Він пошкоджений та має видовжену форму. Виявлені на городищі нумізматичні знахідки, зокрема монети періоду правління Бернхарда II Карінтійського, дозволяють датувати подібного типу знахідки першою половиною – серединою XIII ст. Окрім того, відзначимо, що подібні наконечники піхов походять також з території Чехії. Так, у музеї у Моравському Крумлові зберігається наконечник піхов, схожий до найменшого за розмірами наконечника піхов з Чорнівського городища, але на нижній частині його окантовки наявна невелика кулька. П. Жаковський вказує на достатньо широке датування подібного типу наконечників – XIII–XVI ст. (рис. 3).

Важливе значення для дослідження U-подібних наконечників піхов мечів відіграють іконографічні джерела. Найбільш важливими з них є мініатюри з середньовічних рукописів. В цьому аспекті варто згадати роботу Д. Ніколя, в якій він детально аналізує предмети озброєння, зображені на середньовічних мініатюрах²⁸. Так, на сьогодні відомо більше 30 мініатюр другої половини XII – першої половини XIV ст., на яких

²⁸ David Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350: Western Europe and the Crusader States* (London: Greenhill, 1999).

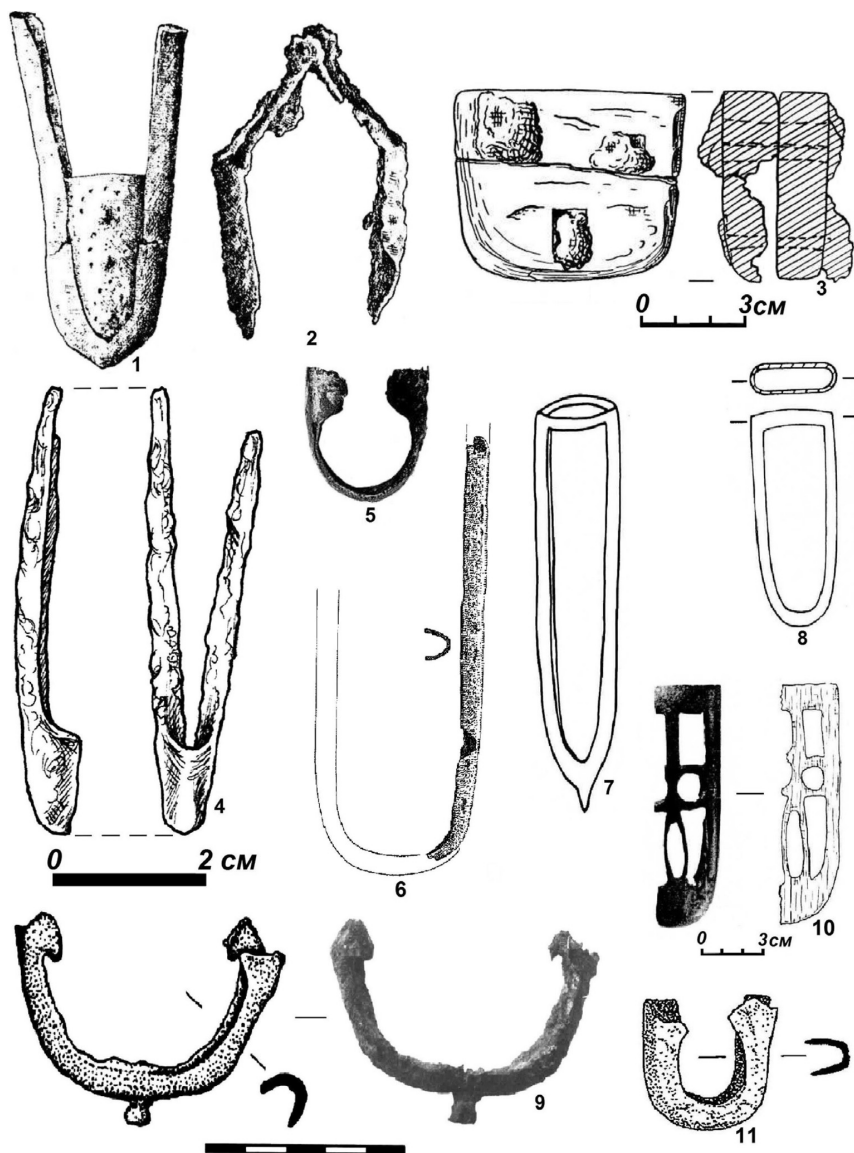

Рис. 3. Аналогії U-подібним наконечникам піхов меча з Чорнівського городища (1, 2, 3, 5 – за А. Яновським; 7, 8, 10 – за Р. Лівохом; 4 – за С. Оца; 9, 11 – за П. Жаковським)

Fig. 3. Analogies of U-like sword scabbard chapes from the Chornivka hillfort (1, 2, 3, 5 – according to A. Yanovskii; 7, 8, 10 – according to R. Liwoch; 4 – according to S. Oța; 9, 11 – according to P. Zhakovskii)

зображені різновиди U-подібних наконечників піхов середньовічних мечів. Завдяки цим зображенням можна досить детально простежити історичний розвиток, видову типологію наконечників піхов та в загальному проаналізувати клинкову зброю в той чи інший період. В широкому розумінні U-подібні наконечники піхов мечів з Чорнівського городища вкладаються в хронологічний період другої половини XII ст. і до початку XIV ст. У більш вузькому розумінні U-подібні наконечники за хронологічним та видовим співставленням мініатюр датуються серединою – другою половиною XIII ст. Варто відзначити, що на кожній з мініатюр U-подібні наконечники піхов зображено по-різному, що, очевидно, пов'язано з різними естетичними, військовими та функціональними аспектами.

На сьогодні поширена думка про те, що U-подібні наконечники піхов мечів є досить частою знахідкою. Однак насправді при археологічних дослідженнях їх знаходять дуже рідко, що також є показовим моментом. Це твердження дозволяє поставити питання про соціальну належність U-подібних наконечників піхов, їхнє побутування на різних територіях та проникнення західноєвропейської рицарської культури на терени Русі. В цьому аспекті знахідки з Чорнівського городища є важливими та еталонними. Варто також погодитися з думкою А. Кірпічнікова щодо того, що західноєвропейська рицарська мода на теренах Русі у XIII ст. проявилася не лише у використанні мечів, а й у використанні всього портупейного гарнітуру і, очевидно, у способі кріплення та носіння піхов. Таким чином, елементи клинкової зброї – три U-подібних наконечники піхов мечів з Чорнівського городища – є досить важливими та цінними знахідками не лише для регіону Сиретсько-Дністровського межиріччя, а й для усієї Східної Європи, оскільки дозволяють простежити рівень впливу західноєвропейської рицарської культури на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. З огляду на датування їх аналогій серед археологічних знахідок та іконографічного матеріалу, а також хронологію Чорнівського городища загалом, U-подібні наконечники варто датувати серединою – початком другої половини XIII ст. Знахідки наконечників піхов на пам'ятці вказують на те, що місцеві воїни добре знали тогочасну військову рицарську моду та західноєвропейську військову культуру, що відобразилося в озброєнні. Знахідки U-подібних наконечників піхов мечів, наверх руків'я меча балтського типу, знайдені на Чорнівському городищі, свідчать про поліетнічність, поєднання та взаємозв'язки різних військових культур, що було надзвичайно прогресивним в еволюції військової справи у Європі в XII–XIII ст. Предмети озброєння, виявлені на Чорнівському городищі,

виступають еталонними, так як дозволяють проаналізувати різноетнічні військові культури та їхній вплив на окремі території і населення в цілому, простежити їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Vitalii KALINICHENKO, Serhii PYVOVAROV

SWORD SCABBARD CHAPES FROM CHORNIIVKA HILLFORT OF THE 13TH CENTURY

The article analyses melee weapons, namely the sword scabbard chapes discovered during the research of the Chornivka hillfort of the early 13th century. The authors carry out their typology and classification. The discovered materials enable the obtaining of important data on the military and political history of Bukovyna at that time and weapon science in general.

Keywords: Bukovyna, Chornivka hillfort, weapons, swords, typology, weapon science.

REFERENCES

Ambrosiani, Björn. "The Birka Falcon." In *Excavations in the Black Earth 1990–1995: Eastern connections*. Part 1, *The Falcon Motif*, 11–27. Stockholm: Birka project; Riksantikvarieämbetet, 2001. (Birka Studies 5).

Arne, Ture. "Einige Schwertorbender aus der Wikingerzeit." In *Opuscula Archeologica Oscari Montelio Septuagenario dicata*, 375–390. Stockholm: In ædibus I. Hæggströemii, 1913.

Asaris, Jānis. "11.–13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē." *Archeologija un etnografija* 17 (1994): 21–28.

Ilkiv, Mykola, Vitalii Kalinichenko, and Serhii Pyvovarov. "Numizmatychni znakhidky XIII st. z Chornivskoho horodyscha." *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii i etnologii* 1 (39) (2015): 20–35. (in Ukrainian).

Janowski, Andrzej. "Trzewiki pochew mieczy pochodzenia Bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich." *Pruthenia VII* (2012): 7–35.

Janowski, Andrzej. "Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur." In *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego: Materiały*

z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego (Wolin 4–6 sierpnia 2006), 150–177. Wolin: Adam Marszałek, 2007.

Kazakevičius, Vytautas. "Sword Chapes from Lithuania." *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmien-sia* 9 (1992): 117–132.

Kirpichnikov, Anatolii. "Mechi iz raskopok drevnego Iziaslav-lia." *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR* 144 (1975): 30–34. (in Russian).

Korzukhina, Gali. "Iz istorii drevnerusskogo oruzhiia XI veka." *Sovetskaia arkheologiia* XIII (1950): 63–94. (in Russian).

Kulakov, Vladimir. *Drevnosti prussov VI–XIII vv.* Moskva: Nauka, 1990. (Svod arkheologicheskikh istochnikov G1–9). (in Russian)

Liwoch, Radosław. "Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w." *Acta Militaria Medi-evalia* IV (2008): 39–59.

Mazuryk, Jurij, Oleksandr Ostapiuk, and Serhij Panyszko. "Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska." *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 3 (1998): 175–182.

Mugurevich, Evald. *Vostochnaia Latviia i sosednie zemli v X–XIII vv.* Riga: Zinatne, 1965. (in Russian).

Mykhailyna, Liubomyr, and Ihor Voznyi. "Arkheolohichni dani pro viiskovu spravu sloviano-ruskoho naselennia Bukovyny VIII–XIII st." *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Isto-riia* 6–7 (1996): 24–44. (in Ukrainian).

Nicolle, David. *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350: Western Europe and the Crusader States.* London: Green-hill, 1999.

Oța, Silviu. "Weapons found in Cladova Fortress (Arad County)." In *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Medi-aevalia in Central and South Eastern Europe*, edited by Zeno Karl Pinter, Anca Nițoi, 33–43. Sibiu, 2015.

Plavinskii, Nikolai. "Nakonechniki nozhen mechei X–XIII vv. s territorii Belorussii." In *Slaviano-russkoe yuvelirnoe delo i ego istoki*, edited by Anna Peskova, Olga Shcheglova, and Aleksandr Musin, 505–515. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, 2010. (in Rus-sian).

Plavinski, Mikalai. *Narysy history klinkovai zbroi X–XIII stahoddziav na Belarusi.* Minsk: I. P. Lohvinav, 2009. (in Bel-arusian).

Pyvovarov, Serhii. "Doslidzhennia Chornivskoho horodysh-cha pershoi polovyny XIII st." *Arkheolohichni studii* 3 (2008): 180–199. (in Ukrainian).

Pyvovarov, Serhii. "Persteni z heraldychnymy zobrazen-niamy z Chornivskoho horodyshcha." *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii* 1 (25) (2008): 9–18. (in Ukrainian).

Pyvovarov, Serhii. *Serednovicne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (XI – persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2006. (in Ukrainian).

Pyvovarov, Serhii. "Arkheolohichne doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha v 1999–2000 rr." *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii* 1 (2001): 243–255. (in Ukrainian).

Pyvovarov, Serhii. "Novi znakhidky predmetiv ozbroiennia ta sporiadzhennia vershnyka ta verkhovoho konia z Chornivskoho horodyshcha." *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii* 2 (2001): 133–141. (in Ukrainian).

Pyvovarov, Serhii, and Vitalii Kalinichenko. "Navershia rukivia mecha z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st." *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii* 1 (37) (2014): 39–56. (in Ukrainian).

Rusanova, Irina, and Boris Timoshchuk, *Yazycheskie svi-atilishcha drevnikh slavian*. Moskva: Nauchno-issledovatelskii arkheologicheskii tsentr "ARKhE", 1993. (in Russian).

Shnore, Elvira. *Asotskoie gorodishche*. Riga: Izdatelstvo Akademii nauk Latvii SSR, 1961. (in Russian).

Spinei, Victor. *Moldova în secolele XI–XIV*. Chişinău: Universitas, 1994.

Tymoshchuk, Borys. *Davnioruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1982. (in Ukrainian).

Voznyi, Ihor. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st.* Part 2. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2009. (in Ukrainian).

Žákovský, Petr. "Středověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově." In *Hrad jako technický problém. Technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*, 127–188. Brno: Masarykova univerzita, 2011.